

בדיו אדומה

פרשנויות מרקסיסטיות של ההיסטוריה היהודית

תום נבון

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטרן, פרופ' גרשון בקון,
פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב

עריכה לשונית: נועה שליטין
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
הרשות הלאומית לתרבות היידיש
הקתדרה למורשת ההגות היהודית ע"ש סר אייזיק וליידי אדית וולפסון, אוניברסיטת חיפה
מכון גוטאיינר לחקר הבונד ותנועת הפועלים היהודית, אוניברסיטת חיפה

מסת"ב 4-386-227-965-978
מספר קטלוגי 1118-185
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ג
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: א.ר. שסקין
ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא
17	א. בין שלושה מעגלים
17	1. המרקסיזם
19	2. ההיסטוריוגרפיה היהודית
21	3. יהודים בתנועות הפועלים
23	ב. ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים
31	פרק ראשון: יסודות (1844–1930)
31	א. יסודות תאורטיים
31	1. מרקס על 'היהודי של ימות החולין'
35	2. המרקסיזם וההיסטוריה היהודית
41	3. ובר וזומברט – עם מנודה או מפריח חיים חדשים
45	ב. קרקע חברתית
45	1. תנועות הפועלים היהודיות
48	2. הבונד – ניטרליזם והיסטוריה
51	3. תנועות הפועלים הציוניות
54	ג. אבני פינה ציוניות
54	1. בורוכוב – ציונות ומרקסיזם
56	2. לשצ'ינסקי – מניח היסודות
65	3. שיפר – ההיסטוריון היהודי המטריאליסט הראשון
69	4. ציונות והיסטוריוגרפיה מרקסיסטית
71	ד. היסטוריונים יהודים בברית המועצות
78	פרק שני: על פי תהום (1931–1952)
79	א. מאהלר – היסטוריון ציוני-מרקסיסט
91	ב. הלר – קומוניזם והיסטוריה יהודית בגרמנית

- 107 ג. כץ – קומוניסט וידישיסט בניו יורק
- 116 ד. לאון – היסטוריה יהודית וטרזקיום
- 124 ה. הדים אחרונים
- 124 1. היסטוריוגרפיה בונדיסטית על גלי החורבות
- 126 2. בארץ ישראל
- 130 3. בפולין הקומוניסטית
- 134 פרק שלישי: בחזית ההיסטוריוגרפיה
- 136 א. בחזית ההיסטוריוגרפיה המרקסיסטית
- 150 ב. בחזית ההיסטוריוגרפיה היהודית
- 152 1. לביקורת תודעת העבר המסורתית
- 154 2. לביקורת מדע היהדות
- 158 3. אל מול דובנוב ובארון
- 163 4. לביקורת ההיסטוריוגרפיה הציונית
- 168 פרק רביעי: עם או מעמד? מהעת העתיקה לימי הביניים
- 169 א. מתי וכיצד היו היהודים לעם מסחר?
- 190 ב. מאין הגיעה הגלות?
- 201 ג. מונותאיזם
- 207 ד. מרידות היהודים
- 218 פרק חמישי: חלוצי הקפיטליזם או קורבנותיו? מימי הביניים לזמן החדש
- 219 א. ראשית הקפיטליזם ורדיפות היהודים
- 234 ב. מודרניזציה, אמנציפציה והיטמעות במערב אירופה
- 248 ג. יהדות מזרח אירופה עד לתקופת החסידות וההשכלה
- 250 1. מוסדות האוטונומיה היהודית
- 254 2. כלכלת החכירות
- 255 3. פרעות ת"ח-ת"ט
- 257 4. החסידות
- 261 5. ההשכלה
- 264 ד. מזרח אירופה – פרולטרניזציה והגירה
- 274 ה. לאומיות יהודית והציונות
- 287 ו. אנטישמיות, גזענות והשואה

303	סיכום
303	א. היסטוריוגרפיה מרקסיסטית, לאומיות יהודית וניטרליזם
308	ב. עבר, הווה ועתיד
317	רשימת איורים, מקורות ומחקרים
347	מפתחות

פתח דבר

ספר זה עוסק בהיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית, כלומר בפרשנויות של העבר היהודי בהשראת הגותו של קרל מרקס. הספר מקיף את מגוון הניסיונות לכתוב היסטוריה יהודית מנקודת מבט מרקסיסטית, בידי כעשרים אינטלקטואלים מתנועות אידיאולוגיות שונות, בארצות שונות ובשפות שונות, בעיקר במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים. בכך הספר מגדיר זרם היסטוריוגרפי שנעדר מהמחקר הקיים על ההיסטוריוגרפיה היהודית, תוך כדי התמקדות בשאלות הבאות: מדוע הופיעה ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית בנסיבות הנתונות שצמחה בהן? כיצד פירשו יוצריה את ההיסטוריה היהודית מנקודת מבט מרקסיסטית, ומדוע?

בספר מנותחים ההיבטים המשותפים לגרסאות השונות של היסטוריוגרפיה יהודית מרקסיסטית: הדגשת ההיבטים החברתיים-כלכליים בחקר ההיסטוריה ושלילת ייחודה של ההיסטוריה היהודית, כלומר השאיפה לחקור אותה בשיטה אוניברסלית ובהקשר כללי. פערים ומחלוקות בין מחברים וזרמי משנה נבחנים אף הם, דרך שורה של פולמוסים בין היסטוריונים יהודים מרקסיסטים: האם היהדות ההיסטורית הייתה לאום או מעמד? האם הגולה היהודית נוצרה מתוך הגליות מארץ ישראל או מתוך התגיירות המונית? האם האנטישמיות הייתה שריד פאודלי או תופעה מודרנית? האם היהודים היו מבשרי הקפיטליזם או קורבנותיו?

הספר מציע הסבר סוציו-פוליטי להופעתה של ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית, בקושרו אותה בהתהוותו של מעמד רחב של פועלים יהודים במזרח אירופה סביב ראשית המאה העשרים, ובתפוצתו ברחבי העולם במהלך מחציתה הראשונה. דעיכתה של ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית ממלחמת העולם השנייה ואילך נקשרת בתוצאות השואה, כמו גם בהתפתחויות הסוציולוגיות והפוליטיות בריכוזים היהודיים הגדולים בברית המועצות, בארצות הברית ובישראל.

התגלית המרכזית בספר היא שההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית נוצרה בזיקה הדוקה ללאומיות היהודית. בכך היא שיקפה את התפתחותה של תודעה לאומית בקרב יהודים בתנועות הפועלים, אפילו בזרמים שלהלכה התנגדו ללאומיות יהודית.

*

ספר זה מבוסס על עבודת דוקטור בנושא היסטוריוגרפיה יהודית מרקסיסטית שנכתבה באוניברסיטת חיפה בהנחייתם המסורה של דני גוטוויין וגור אלרואי. תודתי נתונה ראשית כול להם. המחקר נתמך בסיוען הנדיב של מלגת רוטנשטרייך מטעם המועצה להשכלה גבוהה, מלגת הרשות ללימודים מתקדמים באוניברסיטת חיפה ומלגת הרשות הלאומית לתרבות היידיש. העבודה עובדה לספר בעת שהותי במכון לייבניץ להיסטוריה ותרבות יהודית – שמעון דובנוב שבלייפציג, בעידודה של מנהלת המכון יפעת וייס והודות למלגת מינרווה מטעם ממשלת גרמניה.

אני אסיר תודה לשופטים של עבודת הדוקטור, דייוויד מאירס וטוביה פרילינג, לשופטי כתב היד, אביבה חלמיש וקורא שנותר בעילום שם, ולחבר מערכת ההוצאה, אלי לדרהנדלר, על קריאתם המדוקדקת ועל הערותיהם המועילות. המערכת והצוות של ההוצאה לאור במרכז זלמן שזר הרימו תרומה מכרעת לספר זה, בתוכנו ובצורתו, ועל כך הוקרתי להם. תודה מיוחדת לעורכת הלשון נועה שליטין על עבודתה היסודית והמסורה. תודה לאימי ניצה פחימה ולזוגתי מורית נבון על קריאת כתב היד בשלבים שונים ועל שותפותן הקרובה. תודתי נתונה גם לחוקרים, למורים, לעמיתים ולחברים רבים שהתעניינו, הקשיבו ויעצו, קראו טיטוט, העירו ותרמו מקורות ותובנות: מרקוס זילבר, טוני מייקלס, ג'ונתן קארפ, צ'ד גולדברג, מריו קסלר, יאן גרבר, אורי אמיתי, טל אלמליח, אלכס ולדמן, יאן ריבק, יאיר רביב, אדם רו, אבשלום בן צבי ויותם גבעולי. תודה מיוחדת למרואיינים אלכסנדרה מאהלר ויגאל וגנר, שהוא לי גם מורה דרך וחבר. תודה רבה לאדם שבדרון על בחירת הציור לכריכה.

עבודת המחקר שביסודו של ספר זה התאפשרה הודות לתמיכה ולעזרה של רבים וטובים: הסגל והמזכירות בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה; שותפותיי ושותפיי בחטיבת ההיסטוריה של השומר הצעיר בגבעת חביבה; מורותיי ומוריי – רנטה דוברט, אורן רומן, דורותה בורדה-פישר וניקול מקטיגרט – שבזכותם יכולתי לקרוא את המקורות בשפות זרות; חברי אלי למדן, שתרגם בשבילי מאמר מרוסית; הספרניות והספרנים באוניברסיטת חיפה, והארכיונאיות והארכיונאים בארכיונים, שהעמידו לרשותי מקורות מארבע כנפות תבל; עמיתים רבים שמרצונם הטוב סייעו בחיפוש הארוך אחר כתב היד האבוד של אוטו הלר; חברותיי וחבריי בקבוצת שיח בקיבוץ משעול ובתנועת קבוצות הבחירה של המחנות העולים; משפחתי היקרה – אימא, אבא, מורית, נעמי ואורי – רק אתם ואני יודעים מה רבות זכויותכם בספר זה.

מבוא

הבה נבחן את היהודי הארצי הממשי, לא את היהודי של שבת ... אלא את היהודי של ימות החולין... היהדות לא השתמרה למרות ההיסטוריה, אלא באמצעותה של ההיסטוריה! במילים אלו קרא ב-1844 קרל מרקס הצעיר לחקור את ההיסטוריה החברתית-כלכלית של היהודים, את עסקיהם ופרנסתם ולא רק את דעותיהם ואמונותיהם. מתוך כך הוא סבר שיהיה אפשר לפתור את החידה הגדולה של ההיסטוריה היהודית: כיצד ומדוע שרדה היהדות חרף מאות שנות גלות ורדיפות בלא ארץ ומדינה. מרקס עצמו לא מימש תוכנית שאפתנית זו. רק בראשית המאה העשרים ניגשו מרקסיסטים יהודים מארצות שונות ומתנועות שונות למלאכת הפירוש של ההיסטוריה היהודית לאור שיטתו המטריאליסטית של מרקס, שמדגישה את היסודות החומריים-כלכליים בהיסטוריה. בעוד שלנגד עיני מרקס עמדו היהודים כסוחרים בלבד, ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים חרגו מעבר לקריאתו של רבם בכך שהפנו את תשומת הלב לקורותיהם של המוני היהודים העמלים, הפשוטים, העניים, שנעלמו מעל דפי ההיסטוריה ושבאל ספורם תמונת העבר נותרת חלקית וחסרה.

כך נוצר זרם חדש בכתיבת ההיסטוריה היהודית – ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית – אך מאז הוא טרם הוגדר ונחקר. מדוע הופיעה ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית בזמנים ובמקומות המסוימים שבהם נוצרה? אילו זרמי משנה הופיעו במסגרתה ומדוע? אילו פרשנויות מרקסיסטיות של ההיסטוריה היהודית הם הציגו? מהו היחס בין פרשנויות מגוונות אלו ובין הרקע החברתי והעמדות הפוליטיות של מחבריהן? הספר שלפניכם נועד לענות על שאלות אלו.

ראשיתו של המחקר שמגולם בדפים אלו היא במסע לאיסוף כל הניסיונות לכתוב היסטוריה יהודית בפרשנות מרקסיסטית. החיפוש הניב כעשרים מחברים, שכתבו מאות חיבורים – ממאמרים קצרים ועד לסדרה בת שבעה כרכים. קורפוס גדול ועשיר זה מעיד על קיומה של תופעה אינטלקטואלית מתמשכת ונרחבת, היא ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית, ועל מקומה בזמן, במרחב הגאוגרפי ובמרחבים החברתיים,

1 מרקס, 'לשאלת היהודים', עמ' 313-315. ההדגשות במקור.

הפוליטיים והתרבותיים. הרוב הגדול של החיבורים נכתב במחצית הראשונה של המאה העשרים. מרבית הכותבים היו פעילים בתנועות פועלים יהודיות, או פעילים יהודים בתנועות פועלים כלליות. החיבורים נכתבו ככל רחבי אירופה – מרוסיה במזרח ועד לבלגיה במערב – וכן בארצות הברית ובארץ ישראל, בשבע שפות שונות.²

חשיפה של זרם נעלם בהיסטוריוגרפיה היהודית מרחיבה את המנעד הקיים של פרשנויות העבר היהודי. 'הבנה חדשה של העבר פותחת אופק חדש לעתיד, והוא מצדו נעשה מניע לחיי הרוח והחברה', קבע הפילוסוף היהודי-גרמני ארנסט קסירר, בן זמנם של ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים.³ להיסטוריוגרפיה ולזיכרון ההיסטורי נודע תפקיד מכריע בעיצוב הזהות של בני האדם בחברה המודרנית, השקפת עולמם ופעילותם. פרשנות העבר תוחמת את גבולות התפיסה העצמית של חברות אנוש ביחס להווה ולעתיד שלהן.

כפי שהבחין הפילוסוף היהודי-גרמני בן הזמן ולטר בנימין, ההיסטוריה המקובלת נכתבת על ידי המעמד השליט. במהלך מנוסתו מהנאצים, זמן קצר לפני התאבדותו, הוא כתב את התזות הנודעות שלו 'על מושג ההיסטוריה', שבהן קרא 'לפוצץ את רצף ההיסטוריה' ולפרוץ את גבולות המובן מאליו ההיסטורי.⁴ לשם כך דרושה היסטוריוגרפיה של המובסים, היסטוריה-שכנגד שתתחור תחת כתיבתה הבלעדית של ההיסטוריה בידי המנצחים.

ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית הייתה תפיסתם ההיסטורית של מי שנרדפו ונרצחו, הן בשל היותם יהודים והן בשל ביקורתם על משטרים מדכאים, מרוסיה הצארית ועד לגרמניה הנאצית. להבדיל, היא גם ההיסטוריוגרפיה של מי שהובסו במערכה הפוליטית על עיצוב החברה היהודית במרכזיה החדשים, בארצות הברית ובמדינת ישראל. כתיבתם לא רק העמידה בספק הנחות יסוד מקובלות בתפיסת ההיסטוריה היהודית אלא גם הציעה תזות חדשות ונועזות. חשיפת מפעלם הנעלם מזמנת בחינה ביקורתית של המובן מאליו בתודעה ההיסטורית היהודית וראייה מחודשת של תולדות ישראל. בנימין בדרכו המטפורית היטיב לזקק את תפקידם: 'להבריח את ההיסטוריה

2 בעיקר בידיש, פחות מכך בעברית ובגרמנית, ומעט באנגלית, בצרפתית, בפולנית וברוסית. כמה מהחיבורים בצרפתית וברוסית קראתי בתרגומים לאנגלית, לידיש או לעברית (אם קיים תרגום לעברית או לאנגלית ההפניית הן לתרגום, אלא אם כן צוין אחרת). כל הציטוטים ממקורות שאינם בעברית תורגמו על ידי אלא אם צוין אחרת.

3 קסירר, מסה על האדם, עמ' 184.

4 בנימין, 'על מושג ההיסטוריה', עמ' 317.

נגד כיוון הפרווה.⁵ בזאת הוא הפנה אל ההיסטוריונים את תביעתו הנודעת של מרקס מהפילוסופים — לא רק לפרש את העולם אלא לשנותו.⁶

ספר זה מגולל את הסיפור והיצירה של ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים, אשר הברישו את ההיסטוריה לא רק 'נגד כיוון הפרווה', אלא גם בכיוונים שונים זה מזה ומנוגדים זה לזה, בהציגם פרשנויות מרקסיסטיות סותרות ויריבות של ההיסטוריה היהודית. הם הופיעו על בימת ההיסטוריה בשלושה גלים עיקריים, בסדר כרונולוגי: הציונים, הסובייטים והקומוניסטים. התגלית המפתיעה ביותר במחקר זה היא שבניגוד להנחה הרווחת בדבר היריבות התהומית בין המרקסיזם לציונות,⁷ ראשית ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית הייתה בחיק התנועה הציונית.

בעקבות מהפכת 1905 ברוסיה, אינטלקטואלים מזרמים ציוניים פנו למחשבה המרקסיסטית וביקשו להטמיעה בהגותם הציונית. ראשון להם היה בר בורוכוב, ממייסדי תנועת פועלי ציון, שעסק בעיקר בניתוח חברתי-כלכלי של ההווה היהודי. השני היה יעקב לשצ'ינסקי, אז איש מפלגת הפועלים הציונים-סוציאליסטים (ס"ס, סיוניסטי סוציאליסטי) הטריטוריאליסטית, שפיתח דמוגרפיה וסוציולוגיה מרקסיסטיות של היהודים והחל לדון גם בהיסטוריה שלהם. באותה העת החל יצחק שיפר, איש פועלי ציון בגליציה האוסטרית, בכתיבת היסטוריה כלכלית של היהודים. ההיסטוריוגרפיה הציונית המרקסיסטית המשיכה להתפתח בין מלחמות העולם, בעיקר על ידי תלמידיו של שיפר בפולין. הבולטים שבהם היו מייסדי חוג ההיסטוריונים הצעירים בוורשה, עמנואל רינגלבלום ורפאל מאהלר, שהיו חברי מפלגת פועלי ציון שמאל ופעלו במסגרת מחלקת ההיסטוריה של ייו"א (ידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט — המכון המדעי היהודי).⁸ שיפר ורינגלבלום נפלו קורבנות לרצח יהודי פולין בידי הנאצים. לשצ'ינסקי ומאהלר נמלטו בעור שיניהם מגורל דומה.

5 שם, עמ' 313. וראו מאלי, היסטוריה והיסטוריונים, עמ' 285–290; רונן, 'להבריש את ההיסטוריה'. אביהו רונן משווה שם בין מפעל התיעוד של גטו ורשה בהנהגת ההיסטוריון היהודי המרקסיסט עמנואל רינגלבלום לבין פילוסופיית ההיסטוריה של בנימין.

6 'הפילוסופים עד כה פירשו את העולם, העניין הוא לשנותו'. מארקס, 'תיוות על פויארבאך', עמ' 309. ההדגשות במקור.

7 נאמן, 'ראשית היריבות'.

8 בידיש אַ נהגית o; אַ נהגית a; e נהגית e; פֿ מסמנת פ רפויה; יי נהגית אַי. שמות מחברים ופרסומים בידיש הובאו כנתינתם, כל השאר הובא בכתב התקני. תודתי לאורן רומן ולאברהם נוברשטרן על הייעוץ בעניין הכתיב בידיש.

הגל השני של היסטוריונים יהודים מרקסיסטים הופיע בברית המועצות, שבה צמחה בשנות העשרים היסטוריוגרפיה יהודית סובייטית, כל עוד ניתנה אפשרות לטיפוח תרבות היידיש כתרבות יהודית לאומית במסגרת המשטר. ואולם הייתה זו פריחה קצרה: מסוף שנות העשרים ועד לאמצע שנות השלושים בלחץ השלטונות נסגרו רוב מוסדות המחקר וההשכלה היהודיים בברית המועצות, ובזאת תם עידן ההיסטוריוגרפיה היהודית הסובייטית. דמויות מרכזיות בזירה זו היו ישראל סוסיס, טוביה הייליקמן ואשר מרגוליס. רובם נפלו קורבנות ל'טיהורים' האידיאולוגיים בתקופת שלטונו של יוזף סטלין בברית המועצות: אחדים הודחו מתפקידיהם ומהמפלגה הקומוניסטית, אחרים נרצחו או גורשו למחנות ריכוז ואחריתם לא נודעה. גורלם היה קשור במוצאם מתנועת הבונד (ביידיש: ברית), היא 'הברית הכללית של הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה'. הייתה זו תנועת הפועלים היהודית הגדולה ביותר במזרח אירופה, וקיומה נאסר בברית המועצות. שאלה שתידון להלן בספר זה היא מדוע בתנועת הבונד עצמה לא נוצרה היסטוריוגרפיה יהודית מרקסיסטית, ומדוע רק לאחר שחדלה להתקיים כתנועה החלה להופיע היסטוריוגרפיה פרי עטם של חבריה לשעבר.

הגל השלישי היה של כותבים מתנועות קומוניסטיות ברחבי העולם במהלך שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים של המאה העשרים. הספר הראשון שיצא לאור בגל זה היה 'שקיעת היהדות: שאלת היהודים, הביקורת עליה ופתרונה באמצעות הסוציאליזם', מאת הקומוניסט האוסטרי-גרמני ממוצא יהודי אוטו הלר.⁹ בספר זה מ-1931 הציע הלר בפעם הראשונה פרשנות מרקסיסטית מקיפה להיסטוריה היהודית כולה ופתח פולמוס נרחב, בהשתתפות יהודים ולא יהודים מכל הזרמים הפוליטיים. בין היתר היה זה מאבק בין פרשנויות מרקסיסטיות חלופיות של היסטוריה יהודית, שהציגו מאהלר, המרקסיסט הציוני בפולין,¹⁰ משה כץ, קומוניסט יהודי בניו יורק,¹¹ ואברם לאון, טרוצקיסט יהודי בבלגיה.¹²

- 9 Heller, *Der Untergang*. כל ההפניות הן למהדורה הראשונה, אלא אם צוין אחרת.
- 10 מאהלר, 'צ'י זענען יידן'; מאהלער, 'ווען און ווי אזוי'. מאהלר משייך כאן לגל הקומוניסטי לא רק בשל תקופת פעילותו אלא גם משום שתנועתו, פועלי ציון שמאל, ביקשה למוזג ציונות וקומוניזם. להרחבה ראו להלן בפרק השני, סעיף א.
- 11 כץ, 'פראַבלעמען'.
- 12 Leon, *The Jewish Question*. הספר ראה אור בצרפתית ב-1946. לאון נמנה כאן עם ההיסטוריונים היהודים הקומוניסטים, אף על פי שהיה טרוצקיסט, כלומר מתומכי לאון טרוצקי. מבחינה רעיונית הטרוצקיוזם היה פלג של הקומוניזם. הטרוצקיסטים לא התנגדו לקומוניזם כשלעצמו אלא לדרכו של סטלין בהנהגתו. להרחבה ראו בפרק השני, סעיף ד.

ארבעת האינטלקטואלים הללו עומדים בליבו של ספר זה. מאהלר וכך השתייכו לתנועות אידיאולוגיות מנוגדות – ציונות וקומוניזם – אך מבחינה סוציולוגית שניהם נטועים בהוויית תרבות היידיש, בפולין ובניו יורק. הלר ולאון השתייכו אף הם לתנועות פוליטיות מנוגדות – הקומוניזם (הפרו־סובייטי) והטרורצקיזם – אך מבחינה סוציולוגית שניהם יכולים לשמש דוגמאות מובהקות לטיפוס האנושי שאייזק דויטשר כינה 'היהודי הלא יהודי': 'הכופר היהודי שחרג מהיהדות' ובשל כך 'משתייך למסורת יהודית' של כופרים.¹³ הלר ולאון נכלאו ונרצחו שניהם במחנות ריכוז נאציים, בשל היותם הן יהודים והן מרקסיסטים.

ספר זה עוסק בשלושת הגלים של ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית ומתמקד בגל השלישי, שבמובנים רבים אפשר לראותו כשיאה.¹⁴ בגל הראשון החלוצים הציונים של ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית הניחו יסודות ליישום התאוריה המרקסיסטית בחקר החברה היהודית, מתוך התמקדות בהווה ובעבר הקרוב. הגל השני, הסובייטי, הוגבל מסיבות פוליטיות ואידיאולוגיות כמעט אך ורק לחקר יהדות מזרח אירופה בעת החדשה. בגל השלישי הופיעו בפעם הראשונה פרשנויות כוללניות של ההיסטוריה היהודית לכל אורכה.¹⁵

בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, כשברקע גוברים האיזמים על הקיום היהודי, התלהט הוויכוח הפוליטי בעניין שאלת היהודים בכל היבטיה, ומתוך כך גם בהיבט ההיסטוריה היהודית. הייתה זו הפעם הראשונה שבה הדיון המרקסיסטי בהיסטוריה היהודית היה לפולמוס חריף בין תנועות יריבות. כדברי בנימין, 'עניינו של המטריאליסט ההיסטורי הוא לתפוס ולקבע תמונה של העבר כפי שהיא מופיעה באורח בלתי צפוי, ברגע של סכנה'.¹⁶ בין מהפכות לפרעות, בין הטיהורים של סטלין למחנות ההשמדה של היטלר, הבזיקו לנגד עיניהם של ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים

13 Deutscher, 'The Non-Jewish Jew', p. 26

14 עוד סיבה להתמקדות בגל השלישי היא המחקר הקיים על שני הגלים הראשונים (פירוט ראו להלן בפרק הראשון, סעיפים ג-ד), ואילו על הקבוצה השלישית של היסטוריונים יהודים מרקסיסטים כמעט שלא קיים מחקר כלל.

15 ככלל אפשר להצביע על התקופה שבין מלחמות העולם כתקופה מרובת סינתזות בהיסטוריוגרפיה היהודית. ראו דובנוב, דברי ימי עם עולם (נכתב ברוסית, פורסם לראשונה בגרמנית, 1925–1929); בארון, היסטוריה (נכתב באנגלית, מהדורה ראשונה 1937); רות, קיצור תולדות עם ישראל (נכתב באנגלית, 1936); Sachar, *A History of the Jews* (נכתב באנגלית, 1930). נוסף לסינתזות שזכרו לעיל, בתחום ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית יש לציין את שיפר, תולדות (נכתב ביידיש, 1930).

16 בנימין, 'על מושג ההיסטוריה', עמ' 312.

אלפי שנות ההיסטוריה היהודית. הם קיבלו על עצמם משימה מעוררת השתאות: ניסוח מחודש של ההיסטוריה היהודית כולה, בכל הזמנים ובכל המקומות. ערב השואה, על סף עלייה, הם הציעו תשובות חדשות לשאלת היסוד של ההיסטוריה היהודית: 'למה ואיך השתמרו היהודים עד היום כעם'.¹⁷

מתוך מכלול הטקסטים בהיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית על שלושת גליה, ספר זה מתמקד בסינתזות – החיבורים המקיפים שביקשו לכלול תקופות ואזורים נרחבים ביותר בהיסטוריה היהודית. במסגרת מחקר אחד אי אפשר לדון בכל מאות החיבורים, שרבים מהם הם מונוגרפיות הממוקדות בנושא מסוים אחד. מטרתי בספר זה היא סימון המגמות העיקריות של ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית, ולשם כך הסינתזות הן המועילות ביותר. כמה מהמונוגרפיות, לא כולן, יוזכרו כדוגמאות או מקרי מבחן, כדי להמחיש את יישומה של ההיסטוריוגרפיה המרקסיסטית בפרשות מסוימות בהיסטוריה היהודית.¹⁸

הסינתזות המרקסיסטיות נוגעות בשאלות הגדולות של ההיסטוריה היהודית: כיצד נוצר העם היהודי? מה מקורו של המונותאיזם היהודי? איך נוצרה הגולה היהודית? כיצד השתמרה היהדות בפזורה? האם נכון לייחס ליהודים תפקיד כלכלי מיוחד, ואם כן – איזה תפקיד? מתי? היכן? ומדוע מילאו אותו? מה מקומם של מאבקים מעמדיים בהיסטוריה היהודית, בחברה היהודית, ומחוצה לה? מהו תפקיד הדת בהיסטוריה היהודית ומדוע נוצרו במסגרתה זרמים שונים, למשל החסידות? היש לראות ביהדות לאומיות? ואם כן – ממתית? ומדוע? מהו הקשר של היהודים לקפיטליזם המודרני מצד אחד ולסוציאליזם המודרני מצד אחר? מדוע ובאילו נסיבות יהודים מתבוללים? למה

17 מאהלער, 'דער היסטארישער מאַטעריאַליזם', עמ' 60. זוהי פרפרזה על הניסוח של מרקס שצוטט בראשית המבוא, תוך כדי הסתת הדגש מתולדות ה'יהדות' לתולדות ה'יהודים' 'כעם'.

18 מרבית המקורות הראשוניים שנדונים בספר זה, בהיותו מחקר בהיסטוריוגרפיה, אינם מסמכי ארכיון אלא כתבים היסטוריים שפורסמו – ספרים ומאמרים. נדרשתי למקורות ארכיוניים ולריאיונות ספורים בלבד, בעיקר כדי להשלים פרטים ביוגרפיים לגבי כמה מההיסטוריונים. במקרים אחדים מצאתי בארכיונים חיבורים חשובים שלא פורסמו, או טיוטות וגרסאות שונות של חיבורים שפורסמו. הדיון בארבעת האינטלקטואלים שבמוקד הספר (מאהלר, הלר, כץ ולאון) מתבסס בעיקר על קריאה צמודה בכתביהם ההיסטוריים הסינתטיים. בהיעדר התכתבויות ישירות, אין עדות להיכרות אישית ביניהם. על כן ניתוח היחסים ביניהם נשען על ביקורות הדדיות שהופיעו בתוך כתביהם. לגבי האחרים נעזרתי בספרות המשנית שקיימת עליהם ובכמה חיבורים נבחרים ומייצגים של כל אחד מהם.

ומתי אינם מתבוללים? מה המקור לשנאה כלפי היהודים ולרדיפתם לאורך ההיסטוריה? מהו הקשר של שנאת ישראל הישנה לאנטישמיות המודרנית? ולבסוף, מדוע נפלו היהודים קורבן לרצח העם הגדול ביותר בהיסטוריה? על כל השאלות הללו ביקשו הגיבורים הראשיים של ספר זה להשיב על יסוד התאוריה המרקסיסטית.

א. בין שלושה מעגלים

ההיסטוריוגרפיה היהודית המרקסיסטית היא אתר מפגש של שלושה מעגלים רחבים יותר: המרקסיזם, ההיסטוריוגרפיה היהודית ותנועות הפועלים. המרקסיזם סיפק את דפוסי החשיבה. ההיסטוריוגרפיה היהודית העמידה חלק גדול מן הממצאים ההיסטוריים, וכן שימשה זירת היאבקות, שבמסגרתה ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים הגדירו את עצמם מתוך ביקורת על זרמים יריבים. תנועות הפועלים היהודיות ויהודים בתנועות פועלים אשר היה להם עניין בתלכיד זה של המרקסיזם וההיסטוריוגרפיה היהודית הם שהפגישו את המרקסיזם עם ההיסטוריוגרפיה היהודית, ובלעדי התנועות האלה קשה להעלות על הדעת את היווצרותו. ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים ניצבו באזורי החיכוך המתוחים שבין שלושת העולמות הללו – המרקסיזם, ההיסטוריוגרפיה היהודית ותנועות הפועלים – ועל כן נקודת מבטם הייחודית מאירה לא רק את קווי התפר שבין שלושת התחומים, אלא גם כל אחד מהם בפני עצמו. להלן יוגדרו שלושת המעגלים הללו בהקשר של המחקר המוצג בספר זה.¹⁹

1. המרקסיזם

המרקסיזם הוא מערך רעיוני מקיף ורב־פנים שמתייחס למכלול המציאות החברתית וההיסטורית, בהתבסס על ההגות של קרל מרקס ובמידה רבה גם של פרידריך אנגלס, חברו הקרוב של מרקס ושותפו בחשיבה האינטלקטואלית והפוליטית. חידושו המובהק של מרקס היה בהצבת האופנים שבהם בני האדם מקיימים את עצמם ומייצרים את קיומם החומרי כנקודת מוצא להבנת החברה וההיסטוריה: 'חסי־יצור, המתאימים לשלב התפתחות מסוים של כוחות־הייצור החומריים' יוצרים 'את המבנה הכלכלי

19 לסקירה מפורטת של ספרות המחקר הקיימת בשלושת התחומים ראו נבון, היסטוריוגרפיה יהודית, עמ' 10–18.

של החברה, את הבסיס הממשי, שעליו נישא בניין-על משפטי ומדיני ושלו מתאימות צורות-תודעה חברתיות מסוימות'.²⁰

לפי מרקס, 'כוחות-הייצור', האמצעים שבהם בני האדם מספקים את צורכיהם החומריים, הם שמתנים 'יחסי-ייצור', יחסי כוח בחברה וחלוקתה למעמדות. מיחסים חברתיים אלו נגזר 'בניין-על', שכולל את המוסדות הפוליטיים ואת הרעיונות השליטים בחברה: התרבות, הדת והאידיאולוגיה. ההיסטוריה היא תהליך ההתפתחות של כוחות הייצור, ובעקבותיה באות מהפכות ביחסי הייצור והתאמה של בניין-העל. גישה זו כונתה לעיתים קרובות 'המטריאליזם ההיסטורי', בשל הדגשת ההיבט החומרי בהיסטוריה, והיא מנוגדת לפילוסופיה האידיאליסטית, מבית מדרשו של פרידריך גאורג וילהלם הֶגֶל, שראה בהיסטוריה האנושית התפתחות רוחנית של רעיונות (אידיאות). שיטתו של מרקס כונתה גם 'המטריאליזם הדיאלקטי', בשל שיטת החשיבה הדיאלקטית שמסבירה את ההתפתחות כסדרה של ניגודים. מרקס אימץ שיטה זו מהגל, תוך כדי הסבתה מניגודים רעיוניים לניגודים בין כוחות הייצור ליחסי הייצור. מושגים אלו לא נטבעו על ידי מרקס עצמו, והם שייכים לוויכוחים הפרשניים על תורתו.

המרקסיזם הוא שם כולל לקבוצות רבות שביקשו להישען על הגותו של מרקס. המרקסיסטים התפלגו לזרמים יריבים, שהציגו פרשנויות שונות, ולעיתים אף מנוגדות, למחשבת מרקס. לשיטתי, לא מתפקידי להכריע בין הניצים ולקבוע איזהו מרקסיסט. בעיניי ההזדהות העצמית של מושא המחקר היא שקובעת, והיא יכולה להתבטא בשני אופנים שונים – תאורטי ואידיאולוגי. בתאוריה מרקסיסטית אני מתכוון לשימוש בעקרונות שהציב מרקס, ושאחרים פיתחו בעקבותיו, לשם הסבר המציאות החברתית וההיסטורית. באידיאולוגיה מרקסיסטית אני מתכוון להבעת הזדהות מפורשת עם מרקס ועם רעיונותיו, או עם תנועה או מפלגה שהכריזה על עצמה שהיא מרקסיסטית ומשתמשת בתווית זו לצורכי תעמולה.²¹

הדיון בספר זה מבוסס על ההבחנה בין תאוריה לאידיאולוגיה מרקסיסטית, במטרה להפריד בין שכבות אידיאולוגיות ותאורטיות בכתביהם של ההיסטוריונים היהודים המרקסיסטים. בשכבות האידיאולוגיות יימצאו סיסמאות ומימרות מקובלות, מס שפתיים למפלגה או למשטר, משאלות לב וכדומה. בשכבות התאורטיות יימצא דיון שיטתי, במגמה להסביר את ההיסטוריה מתוך הממצאים הקיימים, באמצעות מתודולוגיה עקיבה ומנומקת. כשם שהיו וישנן פרשנויות שונות ומנוגדות של התאוריה

20 מארקס, 'לביקורת הכלכלה המדינית', עמ' 253.

21 Milios, 'Marxist Theory', pp. 68–72